

SURXON VOHASIDA QADIMGI SHAHARLAR URBANIZATSIYASI

Maxbuba Bekpo'latova

Termiz arxeologiya muzeyi Bosh mutaxassisi.

Norkulova Zulayxo

Ilmiy xodim.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16904342>

Annotatsiya. Termiz V–VII asrlarda. Shahar joylashgan o'rni va tuzilishi haqida Xitoy manbalari. Termiz arablar istilosi davrida. Chag'oniya (Sag'oniya-Budrach). Somoniylar davrida Termiz, rejalashtirish, asosiy qurilishlar. Arab mualliflari ma'lumotlari. Termiz G'aznaviylar, Qoraxoniylar va Saljuqiylar davrida. Shahar tuzilishi va uning mavzolari, zamonaviy yirik shaharga aylanishi. Termiz mo'g'ullar istilosidan so'ng, shahar hududining o'zgarishi. Temuriylar davri tarixiy manbalarida Termiz shahri, uning vazifasi va qurilishi tarixi. Termiz so'nggi o'rta asrlar davrida.

Tayanch so'zlar: Termiz V–VII asrlarda. Shahar joylashgan o'rni va tuzilishi haqida Xitoy manbalari. Somoniylar davrida Termiz, rejalashtirish, asosiy qurilishlar. Arab mualliflari ma'lumotlari. Temuriylar davri tarixiy manbalarida Termiz shahri

Termiz V–VII asrlarda. Shahar joylashgan o'rni va tuzilishi haqida Xitoy manbalari. Milodiy 6–8 asrlarda O'rta Osiyoda nechta shaxar bo'lganligini aniq aytish mushkuldir. Bu davr mualliflarining asarlarida O'rta Osiyo ko'plab shaxarlarga ega o'lka deb eslatiladi. 1950 yilda chikgan V.A. Lavrov monografiyasida arxeologik ma'lumotlarga tayangan xolda 6–8 asrlarda O'rta Osiyoda 20 taga yaqin yirik shaxar mavjudligi aytib utiladi. 1961 yilda V.L. Voronina bu ruyxatni yana bir nechta shaxarga kengaytiradi. Ammo, shuni xam aloxida ta'kidlab utish joizki bu mualliflar tomonidan arxeologik nashrlarda chop etilgan barcha shaxarlar tugrisida ma'lumotlar keltirilmagan. Masalan, 1954 yilda G.I Patsevich janubiy Qozogistonning o'zida 20 dan ortik shaxarlar mavjudligi ta'kidlab utadi. U 7 asrga oid 35 shaxar va 7–9 asrlarga oid 65 shaxarlar ruyxatini keltiradi. Buxoro vohasi Buxoro amirligining markaziy mintaqasi bo'lib, o'zok; vaqtgacha bu joyda arxeologik tekshirishlar o'tkazish mumkin bo'lmagan. Ayniqsa, Buxoro hukmdorlari, islom dini vakillari o'lkadagi yodgorliklarni qazib o'rganishni man qilganlar. Dunyo miqyosida XVII —XVIII asrlardan boshlab qadimiy madaniyat obidalarini arxeologik nuqtai—nazardan tadqiq qilish boshlangan bo'lsa, bizning o'lkamizda bu ishlar faqatgina XX —asrning boshlaridan boshlangan. Shungacha vohadagi moddiy — ashyoviy ma'lumotlar ko'proq rus sayyohlari tomonidan to'planib, ilmiy doiraga ma'lum qilingan. 1820 yilda rus elchisi bo'lib kelgan Negri bir qator ma'lumotlarni to'plab, ularni tadqiqotchilar Eversman va Meyendorfga bergan. Ularning ishlarida bu ma'lumotlar keltirilgan. Buxoro vohasi to'g'risidagi maxsus dastlabki arxeologik ma'lumotni ingliz hukumati agenti A.Borns bergan edi. Uning «Xodja Obon degan joy» nomli ma'lumoti, bu joy atrofidan topilgan tangalar tasnifi Uilson va Prinseplarning 1839 yilda Londonda e'lon qilingan ishlarida keltirilgan. Bu ishlar 1831 — 33 yillardagi «Osiyo sayoxatlari» (Buxoro, Qobul, Eron, Hindiston) ma'lumotlariga bag'ishlangan (II tom, 455 — 473 b).Buxoro to'g'risidagi bir qator ma'lumotlarni naturamest Leman va sharqshunos Nikolay Xannikovlar 1840 yilni tog' injeneri Butenev va Bogaslavskiylarning ekspedistiyasida ishtirok etib ma'lumot to'plagan edilar.

Nikolay Xannikov 1843 yilda Sankt —Peterburgda «Buxoro xonligining tavsifi» nomli asarini chiqardi. 1868 yilda Buxoro amirligi Rossiya tomonidan istilo qilingach, bu o'lkani o'rganuvchi, tadqiq qiluvchilar ko'paydi. XIX asrning 90 —yillari o'rtalarigacha arxeologik nuqtai nazardan tadqiqotlar salmog'i unchalik katta emasdi. Arxeologik tadqiqotlarga biror joyga bevosita qazish ishlaridan tashqari, kollektsiyachilik, ashyolarni yig'ish, yodgorliklarni ko'zdan kechirib o'rganish, o'lchov ishlarini bajarish va ta'mirlash ishlari ham kiradi. Faqatgina Uilson va Prinsep hamda Buxorxudotlar tangalarini birinchi marta ajrata olgan numizmat olim Frennd ishlarini alohida ko'rsatish mumkin. Bu olim 1840 yilda buxoroxudotlarning bir necha tangalarini ilmiy tahlil qilib, matbuotga chiqish qilgan. 1822 yilda akademik Keller buxorxudotlar tangalarni o'rganib, «Sibirskiy vestnik» to'plamida «Buxorodan keltirilgan qadimgi medallar» nomli maqolasini e'lon qildi (Sibirskiy vestnik I kiem 1824 yil 9—18 b.). Buxorxudotlar tangasini o'rganishda P. I.Lerx xam o'zining qimmatli ishini bag'ishlagan. Lerxning «Rus arxeologiyasi jamiyati» Sharq bo'limining to'plamida e'lon qilgan «Buxorxudotlar tangalari» nomli maqolasi ilmiy mulohazalarga boyligi bilan ajralib turdi (Rus arxeologiya jamiyati Sharq bo'limi ishlari Sankt-Peterburg 1875 y).1Rus va chet el olimlari ishlarida Buxoro tangalari arab afsonalari va rivoyatlari bilan qo'shib tasvir — langan. V.Tizengao'zenning ishida shunday ma'lumotlarni ko'rish mumkin (V.Tizingao'zen «Sharqiy xalifa tanga-lari». S —Peterburg, 1873).Bu muallif Buxorxudotlarning tangalarini arab xalifaligining tangalari deb sharhlab xato qiladi. Yoki Ermitajdagi numizmatika bo'limida Fren tomonidan «Afrosiyob urug'idan bo'lgan turk hoqonlari tangalari» deb guruxlashtiriladi. Turk hoqonlarining hech qachon Afrosiyob urug'idan bo'lmaganligi tushunilmagan.XIX asrning oxirlarida xarbiy topograf N.F.Sitnyakovskiy Buxoroga kelib bir qator suratga olish ishlarini bajardi. U Buxoro vohasida bevosita arxeologik ko'zatuvarlar olib borgan birinchi tadqiqotchi edi. Bu tadqiqotchi arxeolog va tarixchi bo'lmay, harbiy injener bo'lgan. U joylarni xaritalash jarayonida butun voha bo'ylab uchraydigan obidalarga xam qiziqqan. Vohadagi qishloqlar, ariqlar, tepaliklar tarixiy arxitektura yodgorliklari — masjid, Madrasa, xonakoh, namozgoh, sardobalarning xaritaga tushirib borgan. Kampirak devori xaritaga to'g'ri kiritilgan. Buxoro voxasini ilk o'rta asrlarda o'rab turgan, uni atrofdagi ko'chmanchilardan himoya qilgan devorni birinchi marta topografik kartalarga tushirgan. Sitnyakovskiy ko'rgan va tekshirishlar olib borgan vaqtda devor albatta dastlabki ko'rinishda emasdi. Ayrim joylarda 80 sm dan 1 m va 1,20 sm cha bo'lgan o'zun tepalik holida edi. Buni xaritaga to'g'ri belgilash olimdan katta bilim va mahorat talab qilardi. Kampir devorning xaritaga tushirilishi katta ahamiyatga ega.bo'lib, devor Buxoro vohasining ilk o'rta asrdagi chegarasini belgilashda muxim o'rin tutgan. Devor Hazora qishlog'idan boshlanib butun Buxoro vohasini Gijduvon cho'l qismidan Vobkent, Shofirkon Romitan, Jondor, Buxoro rayoni, Kogon va Qiziltepagacha borgan. Devor milodiy IV —V asrlarda barpo qilingan. Bu davrda butun Evroosiyo hududida xalklarning buyuk ko'chish davri bo'lgan. Yakkatut qishlog'i Kampirakning eng chekka chegarasi hisoblangan. Kampirak devorining shaklini ot taqasiga qiyoslaydilar. Yaxyo G'ulomov, Xalilullo Muxammadov, A.Muxammadjonovlar bu devorni o'rganganlar. Bu devor Buxoroning 22 ta rustakidan 15 tasini o'z ichiga olgan (Rustak — tuman). Ayniqsa, devor qurilgan devordagi sug'orilgan erlar chegarasini aniqlash nihoyat qimmatli edi. Sitnyakovskiy bir qator shaharchalar qadimgi mudofaa inshootlarini ko'rib chikdi.

Uning alohida xizmati voha irrigastiya tizimining to'la tasvirlanishida bo'lgan. Hisobot 1896 yilda Rossiya Fanlar Akademiyasiga yuborilgan edi. Buxoro tarixi va arxeologiyasini o'rganishda B. V.Bartold taxriri ostida N.S.Likoshin tomonidan tarjima qilingan M.Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari katta ahamiyatga ega. Bu kitobdagi izoxlardan birida V.V.Bartold ilmiy adabiyotlarda birinchi marta Varaxshani tilga olib, uning joylashgan o'rnini ko'rsatishga harakat qilgan. Bartoldning «Turkiston mo'g'ullar istylosi davrida» asarida Buxoro va uning atrofini ta'riflashga katta e'tibor bergan. XX asr boshlarida N.N.Veselovskiy, V.L.Vyatkin, V.V.Bartold va boshqalar tomonidan Samarqandda o'tkazilgan arxeologik qazishlar jarayonida ancha ashyoviy dalillar eng muximi O'rta Osiyo sharoiti uchun arxeologik tekshirishlar uslubiyotining o'ziga xos tomonlari ao'g'risida dastlabki tajribalar to'plana boshlandi. V.L.Vyatkingacha arxeologiya sohasida unchalik Katta ishlar qilinmagan. 1911 — 12 yillarda Vyatkin Afrosiyobni o'rgangan. Biroq hali arxeologik tekshirishlar uslubiyoti ishlab chiqilmagan edi. Rasmiy jihatdan arxeologik davrlashtirish qilinmagan edi.

Shunday bo'lsada, Afrosiyob va Ko'xna Marvdagi qazishmalar arxeologiyaning xususan, O'rta Osiyosting arxeologiyasini fan bo'lib ravnaq topishida shart —sharoitlar yaratdi.XX asrning boshlarida Buxoro vohasida xam dastlabki arxeologik qazishmalar amalga oshirilgan.1913—15 yillarda tarixchi sharqshunos ma'lumotiga ega bo'lgan L.A.Zimin tomonidan o'tkazilgan tekshirishlar ilmiy — uslubiy jihatdan ancha tayyorgarlik asosida yuqori ilmiy mulohazalarga boyligi bilan ajralib turdi (Rus arxeologiya jamiyati Shark bo'limi ishlari Sankt-Peterburg 1875 y). Rus va chet el olimlari ishlarida Buxoro tangalari arab afsonalari va rivoyatlari bilan qo'shib tasvir — langan. V.Tizengao'zenning ishida shunday ma'lumotlarni ko'rish mumkin (V.Tizingao'zen «Sharqiy xalifa tanga-lari». S —Peterburg, 1873).Bu muallif Buxorxudotlarning tangalarini arab xalifaligining tangalari deb sharhlab xato qiladi. Yoki Ermitajdagi numizmatika bo'limida Fren tomonidan «Afrosiyob urug'idan bo'lgan turk hoqonlari tangalari» deb guruxlashtiriladi. Turk hoqonlarining hech qachon Afrosiyob urug'idan bo'lmaganligi tushunilmagan.2XIX asrning oxirlarida xarbiy topograf N.F.Sitnyakovskiy Buxoroga kelib, bir qator suratga olish ishlarini bajardi. U Buxoro vohasida bevosita arxeologik ko'zatuvlar olib borgan birinchi tadqiqotchi edi.

Bu tadqiqotchi arxeolog va tarixchi bo'lmay, xarbiy injener bo'lgan. U joylarni xaritalash jarayonida butun voha bo'ylab uchraydigan obidalarga ham qiziqqan. Vohadagi qishloqlar, ariqlar, tepaliklar tarixiy arxitektura yodgorliklari — masjid, Madrasa, xonakoh, namozgoh, sardobalarning xaritaga tushirib borgan.

Kampirak devori xaritaga to'g'ri kiritilgai. Buxoro vohasini ilk o'rta asrlarda o'rab turgap, uii atrofdagi ko'chmanchilardan himoya qilgan devorni birinchi marta topografik kartalarga tushirgan. Sitnyakovskiy ko'rgan va tekshirishlar olib borgan vaqtda devor albatta dastlabki ko'rinishda emasdi. Ayrim joylarda 80 sm dan 1 m va 1,20 sm cha bo'lgan o'zun tepalik holida edi. Buni xaritaga to'g'ri belgilash olimdan katta bilim va mahorat talab qilardi. Kampir devorning xaritaga tushirilishi katta ahamiyatga ega. bo'lib, devor Buxoro vohasining ilk o'rta asrdagi chegarasini belgilashda muxim o'rin tutgan. Devor Hazora qishlog'idan boshlanib, butun Buxoro vohasini Gijduvon cho'l qismidan Vobkent, Shofirkon, Romitan, Jondor, Buxoro rayoni, Kogon va Qiziltepagacha borgan. Devor milodiy IV — V asrlarda barpo qilingan. Bu davrda butun Evroosiyo hududida xalklarning buyuk ko'chish davri bo'lgan.

Yakkatut qishlog'i Kampirakning eng chekka chegarasi hisoblangan. Kampirak devorining shaklini ot taqasiga qiyoslaydilar. Yaxyo G'ulomov, Xalilullo Muxammadov, A. Muxammadjonovlar bu devorni o'rganganlar. Bu devor Buxoroning 22 ta rustakidan 15 tasini o'z ichiga olgan (Rustak — tuman).

Ayniqsa, devor qurilgan devordagi sug'orilgan erlar chegarasini aniqlash nihoyat qimmatli edi. Sitnyakovskiy bir qator shaharchalar, qadimgi mudofaa inshootlarini ko'rib chiqdi. Uning alohida xizmati voha irrigastiya tizimining to'la tasvirlanishida bo'lgan. Hisobot 1896 yilda Rossiya Fanlar Akademiyasiga yuborilgan edi.

Buxoro tarixi va arxeologiyasini o'rganishda B. V.Bartold tahriri ostida N.S.Likoshin tomonidan tarjima qilingan M.Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari katta ahamiyatga ega. Bu kitobdagi izohlardan birida V.V.Bartold ilmiy adabiyotlarda birinchi marta Varaxshani tilga olib, uning joylashgan o'rnini ko'rsatishga harakat qilgan. Bartoldning «Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida» asarida Buxoro va uning atrofini ta'riflashga katta e'tibor bergan.

XX asr boshlarida N.N.Veselovskiy, V.L.Vyatkin, V.V.Bartold va boshqalar tomonidan Samarqandda o'tkazilgan arxeologik qazishlar jarayonida ancha ashyoviy dalillar, eng muximi O'rta Osiyo sharoiti uchun arxeologik tekshirishlar uslubiyotining o'ziga xos tomonlari ao'g'risida dastlabki tajribalar to'plana boshlandi. V.L.Vyatkingacha arxeologiya sohasida unchalik katta ishlar qilinmagan. 1911 — 12 yillarda Vyatkin Afrosiyobni o'rgangan. Biroq hali arxeologik tekshirishlar uslubiyoti ishlab chiqilmagan edi. Rasmiy jihatdan arxeologik davrlashtirish qilinmagan edi.

Shunday bo'lsada, Afrosiyob va Ko'xna Marvdagi qazishmalar arxeologiyaning xususan, O'rta Osiyoning arxeologiyasini fan bo'lib ravnaq topishida shart —sharoitlar yaratdi.XX asrning boshlarida Buxoro vohasida xam dastlabki arxeologik qazishmalar amalga oshirilgan. 1913—15 yillarda tarixchi sharqshunos ma'lumotiga ega bo'lgan L.A.Zimin tomonidan o'tkazilgan tekshirishlar ilmiy — uslubiy jihatdan ancha tayyorgarlik asosida yuqori saviyada amalga oshirilgan.

Birok uning ishlarida xam taxminchilik pala — partishlik, ishning aniq maqsad va vazifalarini belgilamasdan dala ishlari texnikasi bilan notanish holdagi faoliyat ko'rinib turardi. Bu tadqiqotchi qazish ishlarini boshlaguncha, yodgorliklar to'g'risidagi tarixiy yozma manbalarni atroflicha o'rgangan va anik ilmiy tushunchalar va tasavvurlarga ega bo'lgan. Shundan keyingina u Buxoro vohasida dastlabki tadqiqotlarni boshlagan. 1913 —15 yillar davrida razvedka xarakteridagi bir necha sayohatlar qilgan. Jumladan, Qiziltepa va Hazora oralig'idagi qadimgi devor qoldiqlarini rasmga tushirgan. Bir necha qadimgi shahar va tepalari aylanib, ko'zatib, ko'zga tashlanadigan ashyoviy dalillarni yiggan.

Jumladan, Poykend, Qo'rgon Romitanga borib u joylarni aylanib, ko'zdan kechirgan. Varaxshani o'rnini aniq aytib o'z hisobotiga kiritgan. Birok u Varaxshagacha etib bormagan va ko'rmagan edi.

Varaxshadan 3 — 4 km cha Sharada joylashgan Qal'ai Mallabek degan joygacha borib, shu erdan qaytgan. Ziminning Varaxsha hududigacha etib bormaganligi natijasida Devori Kampirakni Qal'ai Mallabek va Qal'ai Siminch yonidan o'tadi, deb xato ko'rsattan. 1914 yilning bahori va yozida bir muncha tayyorgarlikdan so'ng Poykendda arxeologik tekshirish o'tkazgan.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Gulomov Ya.G. «Xorazmning sugorilish tarixi» T., 1959 y.
2. Istoriya O'zbekistana v istochnikax. To'zuvchi B. V. Lunin. T., 1984 y.
3. Jabborov I.M. «O'zbek xalki etnografiyasi». T., 1994 y.
4. Jabborov I.M. «O'zbek xalki etnografiyasi». T., 1994 y.
5. Sa'dullaev A.S. «Kultura yuga Sredney Azii 7-4 vv. do n.e.» T., 1987 y.